

М. М. ПИЛИНСЬКИЙ
«ЧИ СЛОВО Є ТАКЕ ВКРАЇНСЬКЕ – ПОЗАЯК?»
(До історії слова «позаяк» в українській мові)

Habent sua fata libelli — книжки мають свою долю — говорить давнє латинське прислів'я. Те саме можна сказати і про слова. Кожне з них має свою неповторну долю. Слово народжується, набуває певного змісту, форми і стилістичного забарвлення, потім не раз змінює їх, входить у літературну мову, виходить з літературного вжитку або й поринає в небуття.

Видатний поет-академік Максим Рильський у своїй поемі «Мандрівка в молодість» згадує суперечки, що точилися колись у київському українському клубі «Родина» навколо слова *позаяк*. Було це в гімназійні роки поета, десь наприкінці першого десятиліття нашого віку.

...Там кожної пори
Могли ви бачити бухгалтера й поета,
Що замість випивки чи карточної гри
Вели завзятий спір (така вже в нас прикмета!)
Чи слово є таке українське — *позаяк*?
І аргумент лунав: у нас не кажуть так!

Ці рядки з поеми «Мандрівка в молодість» важливі для нас не тільки постановкою питання, чи справді існує слово *позаяк* в українській мові, а й у зв'язку з ще принаймні двома моментами, дуже суттєвими для культури мови. Тут одразу виникає два запитання: 1) Чи можна оперувати аргументом «у нас не кажуть так» добираючи потрібне слово? і 2) чим все ж таки була викликана ця відповідь? Може і справді, у Києві або — ширше — на Наддніпрянщині тоді так не говорили і заперечник мав рацію, хоча в наш час слово *позаяк* засвідчене і у О. Корнійчука, і у Г. Тютюнника, і у О. Гончара, а зрідка трапляється також у газетах та журналах?

Спробуємо відповісти спочатку на друге питання. Як свідчать матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, слово *позаяк* у дореволюційні часи ширше вживали письменники західних областей України, наприклад І. Франко, В. Стефаник, а також письменники, що мали тісні стосунки з львівським літературно-культурним життям — М. Коцюбинський, В. Самійленко, Леся Українка. Виразно «західне» походження слова *позаяк* підтверджує також наша лексикографічна практика. Тільки словники, що видавалися в західних областях України, починаючи з словника Є. Желехівського (Львів, 1886), послідовно вміщують не тільки *позаяк*, а й його відповідник, а почасти й синонім *позатак* (як оскільки — остільки). Разом з тим словники, які виходили на Сході України, вміщують слово *позаяк* дуже непослідовно, а слова *позатак*, наскільки нам удалося встановити, і взагалі не фіксують. Не засвідчено слово *позатак* і в згаданій лексичній картотеці, очевидно, як тепер практично не вживане.

Дуже характерно, що слова *позаяк* немає у словнику Б. Грінченка, хоч цей словник значною мірою ввібрав у себе матеріали словника Є. Желехівського. Як курйозний випадок відзначимо, що в російсько-українському словничку, випущеному в Києві 1918 року видавництвом «Час», це слово теж не наводиться, але його вжито в передмові: «*Позаяк* ми сподіваємося, що з цього словника будуть користуватися переважно для розмови...»

Можна думати, що з походження обидва слова є кальками німецьких *inwiefern* та *insofern*. Загалом це книжні утворення, невідомі народній мові, тим більше на Наддніпрянщині. Отже, заперечник слова *позаяк* у клубі «Родина» виступав проти нього, мабуть, не без підстав. Не раз виступали проти сполучника *позаяк* в давніші часи і в спеціальній літературі. Не радив його вживати, наприклад, львівський мовознавець В. Сімович. А в одній із книжок, виданих у Києві в 20-х роках, читаємо: «Російські препозитивні злучні звороти *так как*, *ввиду того, что* дехто перекладає штучним *позаяк* (*Позаяк* ми не знали, то...). *Такого злучника українська мова не знає* (Підкреслення наше. —

М. П.)». Місцевим словом, у літературній мові не вживаним і не рекомендованим до вжитку, вважає це слово один з правописних словничків 30-х років.

Але все ж таки слово *позаяк* в українській літературній мові існує вже не менше ста років. За нашими спостереженнями, крім І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, В. Самійленка, його наприкінці минулого і на початку ХХ ст. досить широко вживали також М. Старицький, О. Пчілка, М. Драгоманов, М. Лисенко, причому вживали як цілком нейтральне літературне слово в значенні «тому що, оскільки, через те що». У листах М. Лисенка слово *позаяк* трапляється особливо часто. Наприклад: «Нічого казати, що бажано було б, щоб і мова твору була взірцева, *позаяк* у цьому збірникові треба показати, оскільки виросла мова від часу Котляревського» (М. Лисенко. Листи. К., 1964, с. 316; див. також с. 170, 198, 217, 265, 279, 292 та ін.). Так само використовував цей сполучник і М. Драгоманов: «Руданський, щоб більше «обукраїнити Гомера», як він мені писав, вибрав замість гекзаметра особний пісенний короткий склад, а *позаяк* у нього не можна було вбгати знаменитих епітетів гомеровських..., то він їх повикидав» (М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці, т. 2. К., 1970, с. 168; див. також с. 177, 261, 282 та ін.). Наведені приклади свідчать, що слово *позаяк* вживалося не тільки в художньому стилі, а й у публіцистиці та в епістолярному стилі, що якоюсь мірою відбиває літературну розмовну мову тодішньої української інтелігенції.

Отже, маємо відповідь і на перше запитання: аргумент «у нас не кажуть так» буде достатньо переконливий лише тоді, коли з'ясуємо, хто саме і в яких сферах мовного спілкування так не говорить. Прадавній критерій нормативності «у нас не кажуть так» або «це не по-нашому» має в собі у зародковому стані майже всі сучасні наукові критерії норми: статистичний критерій (частотність вживання дорівнює нулю!), критерій зразка (вживання не відповідає загальноприйнятому узусові), критерій відповідності системі мови (не кажуть так, бо не ввійшло в мову), естетичний критерій (незвичне у даному разі сприймається як негарне) тощо. Але користуватися цим критерієм треба надзвичайно обережно, щоб не припуститися суб'єктивних помилок. У даному разі з погляду наукових критеріїв літературної норми заперечніш слова *позаяк* все ж таки не мав цілковитої рації. Сполучник *позаяк* на початку ХХ ст. мав достатню частотність у кількох функціональних стилях, а тексти, в яких він вживався, безперечно, були зразком для всіх, хто говорив і писав тоді українською мовою.

Минуло ще кілька десятиліть, і зі сполучником *позаяк* відбулися кардинальні і на перший погляд дивні перетворення. Частота вживання його в мові загалом майже не зменшилася, незважаючи на згадані вище намагання окремих нормалізаторів. Але сфера його застосування в писемній мові звузилася майже до одного художнього стилю. Натомість сполучник *позаяк* набув досить значного поширення в усній розмовній мові, але вже не як нейтральне, а, як і в художніх текстах, стилістично марковане слово. Найчастіше його почали вживати жартівливо або й з виразною іронією. Пор., наприклад: «Перед тим, як цей «палац» був наданий Дорошуківі, поліція запропонувала господареві знести його, *позаяк* він коробив естетичні смаки вельможного панства» (М. Тарновський. «День починався неспокійно»); «У вчених людей завжди буває лисина. Ось ти вивчишся, і в тебе буде, *позаяк* — голові ж робота велика» (Г. Тютюнник. «Вир»); «Займайтеся своєю справою. *Позаяк* ви вчитель, то й навчайте людей грамоти» (В. Речмедін. «Весняні грози»). Подібних прикладів можна було б навести ще багато, і всі вони підтверджуватимуть не тільки згадане стилістичне забарвлення слова *позаяк*, а й його переважне поширення в мові персонажів, що імітує усне розмовне мовлення. За нашими спостереженнями, в живій мові слово *позаяк* у такому плані часом вживається і тепер.

Від 30-х років зустрічаємося ще з одним дуже виразним використанням слова *позаяк* в художній літературі — для негативної характеристики персонажів, найчастіше українських буржуазних націоналістів, запеклих ворогів радянської влади. Так, О. Корнійчук у п'єсі «Загибель ескадри» вклав це слово в уста боцмана Кобзи: «Нехай мітингують. Лінкори за нас, пане мічман. От тільки бонами закрити бухту, *позаяк* міноносці можуть втекти». З таким

самим вживанням стикаємось у «Перекопі» О. Гончара в мові сепаратиста: «*Позаяк* мова йде про союз із сусідами, ми не можемо не поставити перед собою питання: де гарантії, що союз наш буде справді рівноправним і справді вільним?». «Не належить тут усяким невійськовим стояти. *Позаяк* — порядок!», — говорить у романі М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» один з бандитів. Те саме і в уже цитованому романі Г. Тютюнника «Вир»: «Дадуть і нам права, *позаяк* батько і брат від радянської влади загинули».

Нарешті в усіх випадках — і в мові персонажів, і в авторській, і в розмовній живій мові — можна помітити ще одну закономірність: слово *позаяк* вживається найчастіше на тлі інших книжних слів. Пор. ще: «А чому президію не обираєте? *Позаяк* тепер демократія, то треба голосуванням обирати президію. Це вам не старий царський режим!» (А. Ішук. «Вербівчани»).

Яким шляхом ішов цей ніби несподіваний процес саме такої стилістичної спеціалізації слова *позаяк* і чим він був викликаний? Можна припускати, що основні причини були такі: під час бурхливого розширення сфери вживання української літературної мови після Жовтня слово *позаяк*, як слово, чуже лексичній системі південно-східного наріччя, що лягло в основу літературної мови, не було нормально засвоєне більшістю мовців. Його сприйняли як якесь чудернацьке книжне слово, що його можна і не вживати (бо часто можна використати звичайнісіньке *бо* замість нього!), але можна і вжити задля вченості або щоб похизуватися своїм знанням літературної мови. А від жартівливого чи іронічного вживання тільки один крок і до негативного забарвлення. Нейтральне книжне *позаяк* не витримало тиску стилістично маркованого *позаяк* і майже зникло в сучасній мові, хоча спорадично вживається й тепер. Пор., наприклад: «*Позаяк* у кожній будівлі, в кожній речі виявлялась індивідуальність творця. У кожную нову різьблену палицю народ-творець вносив досі ще не виявлені грані своєї душі» («Наука і суспільство»). В художньому стилі нейтральне *позаяк* також тепер зрідка вживається, хоча б у того ж таки Григорія Тютюнника або у Григора Тютюнника. Зникло воно без будь-якої шкоди для мови, бо його справді легко було замінити іншими мовними засобами, на що й вказували ще раніше окремі мовознавці. А стилістично забарвлене *позаяк* живе й тепер.

Залишається розглянути, чи знайшло все це відображення в наших сучасних словниках. У четвертому томі «Українсько-російського словника» (К., 1961) це слово представлено не найкращим способом. Обидві наведені цитати — з творів М. Коцюбинського та І. Франка — ілюструють абсолютно нейтральне і порівняно недавнє вживання сполучника *позаяк* в українській літературній мові. Тому вони вступають у певну суперечність з характеристикою цього сполучника в даному словнику, здійснену за допомогою стилістичних ремарок. А характеризується він чомусь як архаїчний (при можливості позначити його як застарілий) і жартівливий. Ремарка «архаїчне» була цілком слушно виправлена на «застаріле» уже в тритомному «Російсько-українському словнику» 1968 р., але ні цей словник, ні тлумачний «Словник української мови» (т. VI, К., 1975) чомусь не позначають це слово як іронічне, що, на нашу думку, теж слід було зробити. Не відбиває тлумачний словник і сучасного нейтрального вживання сполучника *позаяк*, що можна охарактеризувати як рідке.

Отже, є в українській мові слово *позаяк*, хоч воно і виконує специфічні функції.